

Ἡ πνευματικὴ καὶ μορφωτικὴ κληρονομιά τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ τὴν Ἐκπαίδευση*

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π. ΠΕΡΣΕΛΗ**

Τὸ εὐρείας κυκλοφορίας χριστιανικὸ κείμενο τοῦ Δ' αἰώνα, τὸ ὀνομαζόμε-
νο «Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων», συμβούλευε μὲ ἀφοριστικὸ τρόπο τὸν
κάθε χριστιανό (λαϊκὸ καὶ κληρικὸ), ἀναφορικὰ μὲ τὴ μόρφωσή του, τ' ἀκόλου-
θα:

«Ἀπόφευγε ὅλα τὰ ἐθνικὰ βιβλία. Τί χρειάζεσαι τίς ξένες συγγραφές, τοὺς νόμους, καὶ τοὺς ψευτοπροφήτες ποὺ ὀδηγοῦν τοὺς ἀνόητους μακριὰ ἀπὸ τὴν πίστη; Τί βρίσκεις νὰ λείπει ἀπὸ τὸν Θεῖο Νόμο ποὺ τὸ ζητᾶς στοὺς ἐθνικὸς μύθους; Ἄν ἐπιθυμεῖς νὰ διαβάσεις ἱστορίες, ἔχεις τὸ βιβλίον τῶν Βασιλειῶν, ἂν ρητορικὴ καὶ ποιητικὴ, ἔχεις τοὺς Προφήτες, ἔχεις τὸν Ἰώβ, ἔχεις τίς Παροιμίες, ὅπου θὰ βρεῖς σοφία μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ποιητικὴ καὶ σοφιστικὴ, γιατί αὐτὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Κυρίου, τοῦ μόνου σοφοῦ. Ἄν ἐπιθυμεῖς τραγούδια ἔχεις τοὺς Ψαλμούς, ἂν ἀρχαῖες γενεαλογίες, ἔχεις τὴ Γένεση· ἂν νομικὰ βιβλία καὶ ἐπιταγές, ἔχεις τὸν ἑνδοξο Θεῖο Νόμο. Γι' αὐτὸ ἀπόφευγε μὲ ἐπιμονὴν κάθε ἐθνικὸ καὶ διαβολικὸ βιβλίον»¹.

* Ἐπεξεργασμένη μορφή κειμένου πανηγυρικῆς ὁμιλίας. Ἡ ὁμιλία ἔγινε, μὲ ἐντολὴ τῶν πρωτανικῶν ἀρχῶν, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπίσημου ἑορτασμοῦ γιὰ τὴ μνήμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ποὺ ὀργανώνεται ἑτησίως ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (ΕΚΠΑ). (Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν ΕΚΠΑ, 30 Ἰανουαρίου 2015).

** Ὁ Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆς εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. C. MANGO, *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης (MIET), 1988, σ. 158. Πρβλ. καὶ A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire, 284-602. A social, economic and administrative survey*, Vol. II, ἰδιαίτερα τὸ κεφ. XXIV «Education and Culture» (σ. 987-1024), κυρίως σ. 1005. Τὸ πρωτότυπο κείμενο «Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος», Ἀ', VI, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 2, σ. 8.

Σὲ ἓνα ἄλλο ἐξίσου διαδεδομένο κείμενο, γραμμένο τὸν ἴδιο αἰῶνα, τὸ «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου», ὁ συγγραφέας τοῦ Μέγας Ἀθανάσιος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀσκητὴς τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρημίου Μέγας Ἀντώνιος ἀπευθυνόμενος σὲ μοναχοὺς καὶ σχολιάζοντας τὸ θέμα τῆς μόρφωσης τῶν χριστιανῶν τοὺς εἶπε, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἑξῆς:

«Οἱ εἰδωλόατροι (ἐννοεῖ τοὺς Ἑλληνες), βέβαια, ἀποδημοῦν καὶ διασχίζουν τὴ θάλασσα προκειμένου νὰ σπουδάσουν. Ἐμεῖς, ὅμως, (οἱ χριστιανοί) δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ ἀποδημήσουμε γιὰ χάρη τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, οὔτε νὰ διαπλεύσουμε τὴ θάλασσα γιὰ χάρη τῆς ἀρετῆς. Διότι ὁ Κύριος πρόλαβε καὶ εἶπε· “ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν εἶναι μέσα μας” (Λουκ. 17,21)»².

Σὲ ἄλλη συνάφεια τοῦ ἴδιου κειμένου, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος παραθέτει μία χαρακτηριστικὴ στιχομυθία πὺν εἶχε ὁ Ἀντώνιος μὲ μορφωμένους ἐθνικούς (Ἑλληνες), οἱ ὁποῖοι τὸν ἐπισκέφτηκαν στὴν ἔρημο ἐξαιτίας τῆς φήμης του ὡς μεγάλου ἀσκητῆ. Στὴν ἀπορία τους, γιατί δὲν εἶχε μάθει γράμματα ἐνῶ ἦταν τόσο διακεκριμένος πνευματικῶς ἄνθρωπος, ὁ Ἀντώνιος ἀποκρίθηκε ὡς ἑξῆς:

«Τί εἶναι πρῶτο, τὸ μυαλὸ ἢ τὰ γράμματα; Καὶ ποιὸ ἀπ’ τὰ δύο εἶναι αἴτιο τοῦ ἄλλου: τὸ μυαλὸ τῶν γραμμάτων, ἢ τὰ γράμματα τοῦ μυαλοῦ; Ὅταν δὲ ἐκεῖνοι ἀπάντησαν, ὅτι πρῶτο εἶναι τὸ μυαλὸ πὺν ἐπινόησε καὶ τὰ γράμματα, εἶπε ὁ Ἀντώνιος· σ’ ἐκεῖνον πὺν τὸ μυαλὸ εἶναι ὑγιές, σ’ αὐτὸν δὲν εἶναι ἀναγκαῖα τὰ γράμματα»³.

Τὰ παραπάνω παραθέματα τῆς σχεδὸν πρώτης χριστιανικῆς γραμματείας ἀπηχοῦν ἀπαξιωτικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θύραθεν (ἐλληνικῆ) μόρφωση καὶ παιδεία. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ἦταν ιδιαίτερα διαδεδομένες μεταξὺ τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν περίοδο πρὶν τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Α’ καὶ ἕως τὴν πλήρη νομιμοποίηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς ἐλεύθερης καὶ οἰονεὶ ἐπίσημης θρησκείας τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο Α’. Παρ’ ὅλ’ αὐτὰ, τέτοιες ἀπαξιωτικὲς ἀντιλήψεις ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ μόρφωσης δὲ θὰ μπο-

2. ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ὁ Μέγας Ἀντώνιος. Βίος καὶ πολιτεία, ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ Ε. Π. Λέκκος, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Λύχνος, 2004, σ. 36. Βλ. ἀρχαῖο κείμενο, Μεγάλου Ἀθανασίου, «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου», 20, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 33, σ. 22.

3. Ὁ.π., σ. 94. Βλ. ἀρχαῖο κείμενο, 73, ΒΕΠΕΣ, ὁ.π., σ. 47.

ροῦσαν νὰ χαρακτηριστοῦν γενικὲς καὶ ἀπόλυτα ἀποδεκτὲς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐκπροσώπους τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τοῦ 3^{ου} καὶ τοῦ 4^{ου} αἰώνα⁴.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς ἀπαξίωσης καὶ τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὸ χριστιανικό, ἀναδείχθηκαν τὰ μεγάλα ἀναστήματα τῶν Καππαδοκῶν πατέρων (Βασιλείου Καισαρείας, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἢ Θεολόγου, Γρηγορίου Νύσσης), καθὼς καὶ στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εἶναι οἱ πατέρες ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι περισσότερο ἀπὸ ἄλλους διακρίθηκαν γιὰ τὴ θετικὴ, νηφάλια ἀλλὰ καὶ κριτικὴ στάση τους ἀπέναντι στὸ πολὺπλοκο πολιτισμικὸ φαινόμενο τῆς σχέσης ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ⁵.

Τὸ διακεκριμένο κοινωνικὸ ἐπίπεδο προέλευσης καὶ οἱ ἀνώτερες σπουδὲς ποὺ πραγματοποίησαν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες στὰ ἑλληνικὰ γράμματα σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς καὶ ἡ μαθητεία τους σὲ φημισμένους ἔθνικοὺς ρήτορες τῆς ἐποχῆς (οἱ Βασίλειος Καισαρείας καὶ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος στὴν Ἀντιόχεια), τοὺς κατέστησαν εὐαίσθητους καὶ ὑπεύθυνους ἀποδέκτες τῆς ἀξίας καὶ τῆς σημασίας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μιᾶς παιδείας ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση βοήθησε τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες, σὲ συνδυσμὸ μὲ τὴ βαθιὰ προσήλωσή τους στὴ χρι-

4. Ἀπὸ τὴν πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. ἐνδεικτικὰ: P. BROWN, *Ὁ κόσμος τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος 150-750 μ.Χ.*, μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, 1998, δευτέρη ἔκδοση. G. CLARK, *Christianity and Roman Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. R. MACMULLEN, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100-400)*, New Haven: Yale University Press, 1984. D. B. Saddington, «The Function of Education according to Christian Writers of the Latter Part of the Fourth Century A.D.», *Acta Classica*, 8 (1965), σ. 86-101.

5. Ὁ κλασικὸς φιλόλογος Werner Jaeger σημειώνει, εἰδικὰ γιὰ τοὺς Καππαδόκες πατέρες, ὅτι αὐτοὶ μὲ τὸ ἔργο τους καὶ τὴ στάση τους εἰσήγαγαν ἓνα εἶδος χριστιανικοῦ νεοκλασικισμοῦ. Μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ὁ Jaeger ἐννοεῖ ὅτι: «Ὁ Χριστιανισμὸς ἤδη ἀναδύεται μέσῳ αὐτῶν (δηλαδὴ τῶν Καππαδοκῶν), ὡς ὁ ἀποκλειστικὸς κληρονόμος τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐφαίνετο ἀξία ἐπιβιώσεως. Ὅθεν δὲν ἐνισχύει μόνον τὰς δυνάμεις του καὶ τὴν θέσιν του εἰς τὸν πολιτισμένον κόσμον ἀλλὰ διασώζει καὶ ἀναζωογονεῖ μίαν μορφωτικὴν κληρονομίαν, ἡ ὁποία εἰς μέγα βαθμόν, εἰδικῶς εἰς τὰς ρητορικὰς σχολὰς τῆς ἐποχῆς του, εἶχεν ἀποβῆ μία κενὴ καὶ τεχνικὴ παραλλαγή ἐνὸς τυποποιημένου κλασσικοῦ προτύπου», W. JAEGER, *Πρωτοχριστιανικοὶ χρόνοι καὶ ἑλληνικὴ παιδεία*, μτφρ. Γ. Π. Βέρροιοι καὶ εἰσαγωγή Κ. Δ. Γεωργούλης, Ἀθήναι, 1966, σ. 74. Τίτλος τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου: *Early Christianity and Greek Paideia*, Oxford: Oxford University Press, 1961. Πρβλ. καὶ HENRI IRENEE MARROU, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα*, μτφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Θ. Φωτεινόπουλος, Ἀθήναι, 1961, μέρος Γ', κεφ. Θ' «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ κλασσικὴ ἐκπαίδευσις» (σ.428-447), κυρίως σ. 433-439.

στιανική διδασκαλία καὶ πίστη, νὰ διαμορφώσουν μία οἰκοδομητική θεολογία καὶ φιλοσοφία περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἦταν ἀπόλυτα πεπεισμένοι ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς θεολογίας αὐτῆς ἐνίσχυε καὶ ὀδηγοῦσε σταθερὰ τὸν πιστὸ στὴν ἔλλογη βίωση τῶν ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ στὴν ἀπρόσκοπτη πορεία του στὴν ἐν Χριστῷ σωτηρία καὶ θέωση⁶.

Ὅπως δὴποτε, ὅμως, ἡ στάση τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀπέναντι στὴν κληρονομία καὶ τοὺς καρποὺς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ μόρφωσης ὑπῆρξε ἄκρως ἐπιλεκτική καὶ λελογισμένη, ὅπως σαφέστατα συνάγεται ἀπὸ τὸ πλούσιο δογματικό-θεολογικό, ἀσκητικό, ἠθικό, ὀμιλητικό-κηρυκτικό, ἐπιστολικό, ἀκόμη καὶ ποιητικό συγγραφικό τους ἔργο ποὺ διασώθηκε μέχρι τὶς ἡμέρες μας⁷.

Ἡ φήμη ἐνὸς ἐκάστου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὡς διακεκριμένων θεολόγων καὶ διδασκάλων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, μαρτυρεῖται πανηγυρικὰ ἀπὸ σχεδὸν συγχρόνους τους ἐκκλησιαστικοὺς ἄνδρες. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ ἐγγράμματος μοναχὸς Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης († 435;). Ὁ Ἰσίδωρος σὲ ἐπιστολή του πρὸς ἓνα Καπαδόκη μοναχὸ μὲ τὸ ὄνομα Πρίσκος, ἐκφράζει τὴν εὐχή ὃ ἐν λόγῳ μοναχὸς ν' ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν συμπατριωτῶν του «στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ πιὸ ἄριστοι ἀπὸ ὅλους, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν προῆλθαν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ φῶς τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τους φώτισαν τὰ πέρατα τῆς γῆς», ἐννοώντας προφανῶς τὸ Βασίλειο καὶ τοὺς δύο Γρηγόριους⁸.

6. Πρβλ. στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν εὐστοχη παρατήρηση τοῦ συστηματικοῦ θεολόγου καὶ φιλόσοφου Νίκου Νησιώτη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία: «Στὰ τέλη τοῦ Δ' αἰ. οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, μαζί μὲ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, καλοῦνται νὰ δώσουν τὸ ὀριστικὸ σχῆμα στὶς σχέσεις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας μὲ τὸν πληρέστερο καθορισμὸ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας στὴ νέα πίστι καὶ συγχρόνως μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἔμμεσα νὰ μᾶς δώσουν μία διευκρίνησι τῆς σχέσεως μεταξὺ ἀρχαίας σοφίας καὶ χριστιανικῆς θεολογίας», ἀπὸ τὴ μελέτη «Φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», στὴ συλλογὴ κειμένων Ν. ΝΗΣΙΩΤΗΣ, *Ὁρθοδοξία, παράδοση καὶ ἀνακαίνιση*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις «Εὐθύνη», 2001, (σ. 102-130), κυρίως σ. 103.

7. Γιὰ τὴν πλούσια συγγραφικὴ παραγωγή καὶ τὶς θεολογικὲς ιδέες ἐνὸς ἐκάστου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, βλ. J. QUASTEN, *Patrology*, Vol. III, *The Golden Age of Greek Patristic Literature from the Council of Nicaea to the Council of Chalcedon*, Westminster, Maryland: The Newman Press, 1960, σ. 204-236, 236-254, 424-482. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Δ', Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς Δ' καὶ Ε' αἰῶνες, Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς οἶκος Κυρομάνος, 2006, δευτέρη ἔκδοση, σ. 20-104, 105-158 καὶ 231-322. Στ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατρολογία*, τόμ. Β', Ὁ τέταρτος αἰώνας (Ἀνατολή καὶ Δύση), Ἀθήνα, 1999, δευτέρη ἔκδοση, σ. 355-407 καὶ 495-529. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, τόμ. Α', Ἡ ζωὴ του, ἡ δράση του, οἱ συγγραφές του, καὶ τόμ. Β', Ἡ σκέψη του, ἡ προσφορά του, ἡ μεγαλωσύνη του, Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία, 1999.

8. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, Ἐπιστολὴ ΠNH' (158), «Πρίσκῳ Καπαδόκῳ, περὶ σκαιοῦ ἡθους

Ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης δὲν παραλείπει νὰ ἐγκωμιάσει καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τὴν «γλῶτταν καὶ τὸ κάλλος τῶν νοημάτων καὶ τὴν πυκνότητα τῶν ἐνθυμημάτων (συλλογισμῶν)», ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ του ποὺ ἀπευθύνει στὸ γραμματικὸ Ὁφέλιο. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ Ἰσίδωρος παραθέτει ἀπόσπασμα ἐγκωμιαστικῆς ἐπιστολῆς τοῦ διάσημου ἐθνικοῦ ρήτορα Λιβανίου ποὺ ἔστειλε στὸ μαθητὴ του, τὸν Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο. Ὁ Ἰσίδωρος, ἐπικαλούμενος τὴ γνώμη τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὴ σαφήνεια τοῦ ἀπτικοῦ λόγου, προσθέτει τὴν ἀκόλουθη ἀξιολογικὴ κρίση γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο:

«Πλεονεκτεῖ τοὺς ἄλλους ἅπαντας ὁ ἀοίδιμος Ἰωάννης, καὶ κατὰ τὴν φωνὴν ἀπτικίας, καὶ σαφηνεία, ὡς οὐκ οἶδ' εἴ τις ἕτερος, χρησάμενος (ὅσο δὲν γνωρίζω ἂν τὴ χρησιμοποίησε κάποιος ἄλλος)»⁹.

Τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα, δηλαδὴ τὸν 9^ο αἰῶνα, ὁ λογιότατος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος, ὁ δημιουργὸς τοῦ «βυζαντινοῦ κλασικισμοῦ, μὲ θεμέλια χριστιανικά», κατὰ τὸν εὐστοχο χαρακτηρισμὸ τοῦ βυζαντινολόγου Paul Lemerle¹⁰, στὸ περίφημο ἔργο του «Ἀπογραφή καὶ συναρίθμησις τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῖν βιβλίων...» («Καταγραφή καὶ ἀπαρίθμηση τῶν βιβλίων ποὺ διάβασα»), ἢ ὅπως ἔχει εὐρύτερα ἐπικρατήσῃ νὰ ὀνομάζεται, «Βιβλιοθήκη» ἢ «Μυριόβιβλος», ἀναφερόμενος σὲ συγγράμματα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ποὺ μελέτησε (Ἐξαήμερος, Ἠθικοὶ Λόγοι, Ἐπιστολές καὶ Ἀσκητικά) τὰ ἀξιολογεῖ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

«Ὁ μέγας Βασίλειος εἶναι ἄριστος σὲ ὅλα τὰ βιβλία του. Εἶναι δεινὸς στὴ διαύγεια τῆς διατύπωσής του καὶ στὸ εὐκολονόητο καὶ στὴν κυριολεξία της, καὶ γενικῶς ἔχει ὕψος καλλιεργημένο καὶ πανηγυρικό περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον· εἶναι στὴν τάξη καὶ τὴν καθαρότητα πρῶτος καὶ ἀπὸ κανένα δεύτε-

καὶ ὅτι Καππαδόκες καὶ φαῦλοι καὶ πανάριστοι», *Ἄπαντα τὰ ἔργα, 1, Ἐπιστολές, Βιβλίον Α', Α'-Φ'*, εἰσαγωγὴ - κείμενο - μετάφραση - σχόλια Α. Παπαρνάκης, Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἐλευθερίου Μερετάκη «Τὸ Βυζάντιον» - Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» (ΕΠΕ), 2000, σ. 180-181.

9. ἸΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, Ἐπιστολὴ ΜΒ' (42) «Ὁφέλιω Γραμματικῶ, περὶ τῆς εὐγλωττίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου», *Ἄπαντα τὰ ἔργα, 2, Ἐπιστολές, Βιβλίον Β', Α'-Τ'*, εἰσαγωγὴ - κείμενο - μετάφραση - σχόλια Π. Παπαευαγγέλου, ὅ.π., σ. 54-55.

10. P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὸν 10^ο αἰῶνα*, μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, σ. 173-174 καὶ 183.

ρος· ἀγαπάει τὴν πειστικότητα καὶ τὴ γλυκύτητα καὶ τὴ λαμπρότητα, ὁ λόγος του ρέει σὰ νὰ ἀναβλύζει τὸ νάμα ἀπὸ μόνο του».

Ἐπιπλέον, ὁ Φώτιος θεωρεῖ ὅτι ὁ Βασίλειος στοὺς λόγους καὶ τὶς ὁμιλίες του ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ τόση πειστικότητα, ὥστε τὰ ἔργα του θὰ μπορούσαν ν' ἀποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τοὺς σπουδαστὲς τῆς ρητορικῆς. Ὁ Φώτιος συμπεραίνει ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ Βασίλειο:

«Δὲν θὰ χρειαζόταν νομίζω κανέναν ἄλλο, οὔτε Πλάτωνα οὔτε Δημοσθένη, τοὺς ὁποίους οἱ παλαιοὶ προτρέπουν νὰ μελετᾷ ὅποιος θέλει νὰ γίνῃ ρήτορας πολιτικῶν καὶ πανηγυρικῶν λόγων»¹¹.

Σὲ ἐπιστολὴ του ποὺ ἀπευθύνει στὸν Ἀμφιλόχιο μητροπολίτη Κυζίκου, ὁ Φώτιος τὸν συμβουλεύει νὰ μελετᾷ ἐκτὸς ὀρισμένων κλασικῶν ἐθνικῶν ἐπιστολογράφων καὶ τὶς ἐπιστολὲς τῶν Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, χαρακτηρίζοντας τὸν πρῶτο «γλυκύν» καὶ τὸ δεύτερο «τεχνίτην τοῦ κάλλους»¹².

Ὁ Φώτιος, στὴ «Βιβλιοθήκη» ἢ «Μυριόβιβλο», ἀναφερόμενος σὰ συγκράματα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ποὺ εἶχε μελετήσει, προβαίνει σὲ ἐπαινετικὲς κρίσεις, μὲ μία δόση, ὅμως, συγκρατημένης κριτικῆς γιὰ ὀρισμένες παρεκκλίσεις ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς κλασικῆς ρητορικῆς, ποὺ παρατηροῦνται στὸ ὕφος τοῦ ἱεροῦ πατέρα. Ὁ Φώτιος ἀναφέρει γιὰ τὸ ὕφος καὶ τὴ ρητορικὴ τεχνικὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τ' ἀκόλουθα:

«Ἡ φράση του μαζί μὲ τὴ συνηθισμένη σαφήνεια καὶ καθαρότητα παρουσιάζει καὶ λαμπρότητα καὶ εὐρύτητα, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ πλοῦτο πηγαίων νοημάτων καὶ ἀφθονία κατάλληλων παραδειγμάτων...

Ὅσα μπορούσε νὰ δεχθεῖ ἡ πνευματικὴ δυνατότητα τῶν ἀκροατῶν του καὶ συντελοῦσαν στὴ σωτηρία καὶ τὴν ὠφέλειά τους, τίποτε ἀπὸ αὐτὰ σὲ καμμιά περίπτωση δὲν παρέλειψε. Γι' αὐτὸ καὶ τρέφω παντοτινὸ θαυμασμὸ γι' αὐτὸν τὸν τρισμακάριστο ἄνθρωπο, ἐπειδὴ πάντοτε καὶ σὲ ὅλους τοὺς λόγους του ἔθετε ὡς σκοπὸ του τὴν ὠφέλεια τῶν ἀκροατῶν, ἐνῶ γιὰ τὰ ἄλλα ἢ

11. ΦΩΤΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, κωδ. PMA' (141) «Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Εἰς τὴν Ἑξαήμερον», Ὑπαντα τὰ ἔργα, 5, Μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη (Α' -ΡΝΘ'), κείμενο - μετάφραση - σχόλια Ι. Σακαλῆς, ΕΠΕ, 2001, σ. 472-473.

12. Βλ. ΦΩΤΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἐπιστολὴ ΜΔ' (44) «Ἀμφιλόχιω, μητροπολίτη Κυζίκου», Ὑπαντα τὰ ἔργα, 13, Ἐπιστολαί, Α' -ΡΣΓ', Εἰς Βιβλία Τρία, κείμενο - μετάφραση - σχόλια Ε. Μερετάκης, ΕΠΕ, 2007, σ. 322-325.

καθόλου δὲν φρόντιζε ἢ ἐλάχιστα μόνο. Ἀλλὰ καὶ ἀδιαφοροῦσε τελείως μπροστὰ στὴν ὠφέλεια τῶν ἀκροατῶν του τὸ νὰ φανεῖ ὅτι τοῦ διέφυγαν κάποιες ἀπὸ τίς ἔννοιες καὶ ὅτι δὲν προσπαθοῦσε νὰ εἰσδύσει πρὸς τὰ βαθύτερα νοήματα καὶ ὅποιο ἄλλο παρόμοιο»¹³.

* * *

Τὸ ἀποκορύφωμα τῆς τιμῆς καὶ τῆς πλήρους καὶ ἀδιαμφισβήτητης ἀναγνώρισης τῆς μεγάλης καὶ ἐξαιρετικῆς προσφορᾶς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ θεολογία, τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, συντελέστηκε τὸν 11^ο αἰῶνα στὸ Βυζάντιο. Πρωτοπόρος καὶ ἐμπνευστὴς τῆς πρωτοβουλίας στὴν καθιέρωση, τὴν 30^η Ἰανουαρίου κάθε χρόνου, τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὡς μεγάλων θεολόγων καὶ διδασκάλων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὑπῆρξε ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος.

Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, πρῶτα «ρήτορας καὶ φιλόλογος στὸ νεοσύστατο “πανεπιστήμιο” τῆς Κωνσταντινούπολης»¹⁴ καὶ μετέπειτα μητροπολίτης Εὐχαΐτων τῆς ἐπαρχίας Ἐλενοπόντου, κινούμενος μέσα στὸ εὐρύτερο πνευματικὸ κλίμα τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, δηλαδὴ τῆς «ὠριμότητος τοῦ κλασσικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ» στὸ Βυζάντιο, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ βυζαντινολόγου Διονυσίου Ζακυθινοῦ¹⁵, ἐξηγεῖ γιατί ὀδηγήθηκε στὴν καθιέρωση τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ σὲ λόγο του μὲ τὸν τίτλο «Μηνὶ Ἰανουαρίῳ λ. Ἰωάννου τοῦ ἁγιοτάτου μητροπολίτου Εὐχαΐτων λόγος εἰς τοὺς τρεῖς ἁγίους πατέρας καὶ διδασκάλους, Βασίλειον τὸν μέγαν, Γρηγόριον τὸν θεολόγον, καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον»¹⁶.

13. ΦΩΤΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, κωδ. ΡΟΒ' -ΡΟΔ' (172-174) «Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν ξα', ἐν τεύχεσι τρισίν», *Ἄπαντα τὰ ἔργα*, 6, *Μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη (ΡΞ' - ΣΚΒ')*, ΕΠΕ, σ. 84-91.

14. Βλ. H-G. BECK, *Ἡ Βυζαντινὴ χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000, σ. 213-214. Περισσότερα γιὰ τὸν Ἰωάννη Μαυρόποδα βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη: παράρτημα ἀριθ. 18, 1982.

15. Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. 324-1071*, Ἐν Αθήναις, 1969, σ. 425-426.

16. Ὁλόκληρο τὸ ἀρχαῖο κείμενο τοῦ λόγου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδα στὸ ΙΟΑΝΝΙΣ ΕΥΧΑΙΤΟΡΩΝ *Metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt*, ἐκδ. Paulus de Lagarde, Γοττίνγη 1882, ἀριθ. 178 (σ. 106-119). Καὶ στὸ διαδίκτυο στὸν κόμβο: <https://archive.org/details/iohanniseuchait00vaticogooq>. Βλ. καὶ Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, ὁ.π., σ. 162-166.

Στὸ λόγο του αὐτὸ ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος στηρίζει πρώτιστα τὴν ἐπιχειρηματολογία του στὴν ἀνεκτίμητη θεολογικὴ προσφορὰ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ στέρεη διατύπωση, κυρίως τῆς Τριαδολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Μιᾶς διδασκαλίας τὴν ὁποία καὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι πατέρες παραδειγματικὰ ὑπερασπίστηκαν «ἔργοις καὶ λόγοις καὶ τρόποις», στὴν προσπάθειά τους νὰ διαφυλάξουν τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς δριμεῖς κατηγορίες τῶν ποικυλόνυμων αἰρετικῶν τῆς ἐποχῆς τους (Ἄρειος, Εὐνόμιος, Σαβέλλιος κ.ἄ.). Γι' αὐτὸ ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος μὲ ἔμφαση τονίζει στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου του:

«Καὶ οἱ τρεῖς δοξάζουν τὸν ἴδιο (Θεό), τὴν Τριάδα. Καὶ ἔχουν ἓνα σκοπὸ, τὴν ἀρετὴ. Καὶ ἓνας εἶναι ὁ ἀγώνας τους, νὰ στηρίζουν καὶ νὰ καταστήσουν ἀσφαλὴ τὴν εὐσέβεια ποὺ κλονίζεται. Καὶ ἓνα τὸ ἔργο τους ποὺ δὲν τελειώνει, ἡ σωτηρία τῶν ψυχῶν, ἡ ὁποία μὲ ζῆλο ἐπιδιώκεται μὲ κάθε ἔργο καὶ λόγο καὶ τρόπο. Ἐξίσου καὶ οἱ τρεῖς δόξασαν τὸ Θεὸ πάνω στὴ γῆ. Ἐξίσου ἰσχυροποίησαν τὸν λόγο τῆς ἀληθείας. Ἐξίσου μὲ τὸν λόγο τους κόσμησαν τὶς συνάξεις, τὶς ἐκκλησίες, τὴ μνήμη τῶν μαρτύρων... Ἐξίσου, λοιπόν, ἄς ἀνταποδώσουμε καὶ ἐμεῖς τὴν τιμὴ στοὺς εὐεργέτες. Αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ λόγου μας, αὐτὸ εἶναι τὸ μυστήριό τῆς προθυμίας μας, αὐτὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση τῆς τωρινῆς διαλέξεως»¹⁷.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ λόγου του ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος ἀποκαλεῖ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες δευτέρω τριάδα μὲ τὸ ἀκόλουθο ἐπιφώνημα:

«Ὡ μακαρία καὶ δευτέρω τριάδα, ποὺ εἶσαι ἀπεικόνιση καὶ ἀπαύγασμα τῆς πρώτης καὶ μεγάλης τριάδος, τριάδα ἢ ὁποία δοξάστηκες καὶ ἀπὸ αὐτὴν (τὴν Ἁγία Τριάδα) καὶ ἡ ὁποία ἀνταπέδωσες δόξα σ' αὐτὴν (τὴν Ἁγία Τριάδα)· ἅγια τριάδα ἁγίων, (ἅγιοι) ποὺ ἔχετε μεγάλο ὄνομα καὶ μεγάλη δόξα».

Ἐπιπλέον, γιὰ τὸν Ἰωάννη Μαυρόποδα οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες εἶναι «ποιμένες ποιμένων καὶ διδασκάλων διδάσκαλοι», καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτοὺς ἀναφωνεῖ:

17. IOANNIS EUCHAITORUM, ὁ.π., σ. 107. Ἡ ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδα καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ποὺ παραθέτω ἔγινε εὐγενῶς καὶ προθύμως ἀπὸ τὴ συνάδελφο καθηγήτρια τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν στὸ Τμήμα Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἄννα Κόλτσιου-Νικήτα, τὴν ὁποία καὶ δημόσια εὐχαριστῶ.

«Έχουμε και τὰ ἅγια πινάκια, τίς πλάκες πάνω στίς ὁποῖες ἔχει γράψει ὁ Θεός, τὴν τρίτη διαθήκη, τὴν ὁποία μᾶς ἀνακοίνωσε μέσῳ τῶν δικῶν σας ἔνθεων γλωσσῶν, τὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ, τὸν ἁγιασμὸ τῶν ψυχῶν, τὴν τροφή τῶν ὀφθαλμῶν, τὸ μεγάλο καὶ ἀκαταμάχητο θέλημα τῆς ἀνθρώπινης ἀκοῆς, τὴν κοινὴ ἠδονὴ καὶ ἀπόλαυση ὅλων τῶν αἰσθήσεων, ὅπου ποτὲ δὲν ἐπέρχεται κορεσμός, τὸν τυχερὸ κληρὸ καὶ τὴν πολύτιμη εὐτυχία, τὴν ὁποία ἐμεῖς τὴν ἔχουμε παραλάβει ἀπὸ ἐσᾶς, τοὺς πατέρες μας, καὶ τὴν σώζουμε καὶ θὰ τὴν παραδώσουμε σ' αὐτοὺς ποὺ θὰ ζήσουν μετὰ ἀπὸ μᾶς. Αὐτὸ θὰ εἶναι γιὰ μᾶς νόμος αἰώνιος, μνημόσυνο γιὰ γενεές γενεῶν ποὺ θὰ φυλάσσει τὴ δόξα σας ἀθάνατη στὴ ζωὴ»¹⁸.

Τὸ Συναξάριο τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὰ πρῶτα χειρόγραφα τοῦ ὁποίου χρονολογοῦνται μεταξὺ 13^{ου} καὶ 14^{ου} αἰῶνα, ἀναφέρει ὅτι «ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ (αὐτοκράτορα) Ἀλεξίου (Α' τοῦ Κομνηνοῦ)... ἐν Κωνσταντινουπόλει στάσις γέγονε παρὰ τῶν ἐλλογίμων καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν». Ἀπὸ τοὺς ἐλλόγιμους καὶ ἐνάρετους αὐτοὺς ἄνδρες, σύμφωνα μὲ τὸ Συναξάριο (σὲ ἀπόδοση στὴ δημώδη γλῶσσα ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη (18^{ος} αἰῶνας):

«Ἄλλοι μὲν γὰρ ἀπὸ αὐτούς, ἔλεγον ἀνώτερον τὸν Μέγαν Βασίλειον, ἐπειδὴ μὲ τοὺς λόγους του μὲν, ἐρεύνησε τὴν φύσιν τῶν ὄντων, μὲ τὰς ἀρετὰς του δέ, ὁμοίαζε καὶ ἐσυνερίζετο μὲ τοὺς Ἀγγέλους. Καθότι δὲν ἐσυγχωροῦσε προχείρως τοὺς ἁμαρτάνοντας, ἀλλὰ ἦτον σοβαρὸς κατὰ τὸ ἦθος, καὶ δὲν εἶχεν εἰς τὸν ἑαυτὸν του κανένα γήινον. Κατώτερον δὲ τοῦ Βασιλείου, ἔλεγον τὸν θεῖον Χρυσόστομον. Ἐπειδὴ ἐκεῖνος τρόπον τινὰ εἶχε τρόπον ἐναντίον εἰς τὸν τοῦ Βασιλείου, καὶ εὐκόλως ἐσυγχώρει τοὺς ἁμαρτάνοντας, καὶ τὸ ἦθος του ἦτον ἐλκυστικὸν εἰς μετάνοιαν.

Ἄλλοι δὲ πάλιν ἐκ τοῦ ἐναντίου, ὕψοναν τὸν θεῖον Χρυσόστομον καὶ ἔλεγον αὐτὸν τοῦ Βασιλείου καὶ Γρηγορίου ἀνώτερον, καθότι μεταχειρίζεται διδασκαλίαν συγκαταβατικωτέρας, καὶ ὁδηγεῖ ὅλους μὲ τὸ σαφὲς καὶ εὐκόλον τῆς φράσεώς του, καὶ τραβίζει τοὺς ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν. Καὶ καθότι ὑπερβαίνει τοὺς ἀνωτέρω δύο Πατέρας μὲ τὸ πολὺ πλῆθος τῶν μελιρρύτων του συγγραμμάτων, καὶ μὲ τὸ ὕψος καὶ πλάτος τῶν νοημάτων. Ἄλλοι δὲ προσπάθειαν ἔχοντες εἰς τὰ τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου συγγράμματα, ἔλε-

18. IOANNIS EUCHAITORUM, ὁ.π., σ. 119.

19. PG 29: CCCXC-CCCXCIII. A. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, ὁ.π., σ. 162.

γον αὐτὸν ἀνώτερον Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, καθότι αὐτὸς μὲ τὸ κομψὸν καὶ πεποικιλμένον τῆς φράσεώς του, καὶ μὲ τὸ ὑψηλὸν καὶ δυσνόητον τῶν λόγων του, καὶ μὲ τὸ ἀνθηρὸν τῶν λέξεων, ὑπερέβηκεν ὅλους τοὺς σοφούς, τόσον τοὺς παλαιούς καὶ περιβοήτους εἰς τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἑλληνικὴν σοφίαν, ὅσον καὶ τοὺς νεωτέρους καὶ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικούς. Ὅθεν ἐκ τῆς τοιαύτης διαφορᾶς καὶ φιλονικείας, ἐσχίσθησαν εἰς τρία μέρη τὰ πλήθη τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἄλλοι μὲν, ἐλέγοντο Ἰωαννῖται, ἄλλοι δὲ Βασιλεῖται, καὶ ἄλλοι Γρηγορίται»²⁰.

Μὲ ἀφορμὴ, λοιπόν, αὐτὲς τὶς ἔριδες τῶν διανοουμένων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ μόνη πηγὴ πληροφοριῶν εἶναι τὸ Συναξάριο τοῦ Μηναίου τῆς 30^{ης} Ἰανουαρίου, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος ἀποφάσισε νὰ ἀποκαταστήσει τὴ φήμη καὶ τὴν ἀξία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Τὴν ἔμπνευση ἀπόκτησε μετὰ ἀπὸ ὄνειρο, ὅπως ἀναφέρει τὸ Συναξάριο, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος ὑπαινίσσεται στὸ λόγο του γιὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ ὄνειρο, ἐφανίστηκε, πρῶτα, ἓνας ἕκαστος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἔπειτα καὶ οἱ τρεῖς μαζί στὸν Ἰωάννη Μαυρόποδα, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦταν «ἄνδρας ἐλλόγιμος, καὶ ἔμπειρος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, καθὼς μαρτυροῦσι τὰ παρ' αὐτοῦ πονηθέντα συγγράμματα, καὶ πρὸς τοῦτοις ἦτον καὶ ἄνδρας, ὁποῦ εἶχε φθάσει εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἀρετῆς», ὅπως ἀναφέρει τὸ Συναξάριο.

Στὴν κοινὴ ἐμφάνισή τους στὸν μητροπολίτη Ἰωάννη Μαυρόποδα, οἱ τρεῖς μεγάλοι πατέρες διαδήλωσαν τὴν ἐπιθυμία τους νὰ παύσει ἡ ἔριδα καὶ ἡ φιλονικία γιὰ τὰ πρόσωπά τους καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ εἰρήνη καὶ ὁμόνοια μεταξὺ τῶν διανοουμένων καὶ τῶν πιστῶν χριστιανῶν τῆς πρωτεύουσας, προτείνοντας τὴν καθιέρωση τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τους. Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος συνέθεσε καὶ τὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς ἢ τουλάχιστον τὸ σημαντικότερο μέρος της, συμπεριλαμβανομένου ἀσφαλῶς καὶ τοῦ ἐξαίρετου Κανόνα²¹.

20. ἈΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΗΜΟΥ ἈΠΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Β', Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δόμος, 2005, σ. 108-173. Καὶ στὸ διαδίκτυο: <http://www.snhell.gr/references/synaxaristis/search.asp>

21. Βλ. σχετικὰ Κ.Γ. ΜΠΟΝΗΣ, *Ὁρθόδοξος λατρεία καὶ δόγμα. Ἰωάννου, Μητροπολίτου Εὐχαΐτων, τοῦ Μαυρόποδος (ΙΑ' αἰ.)*. Ὁ Κανὼν εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας καὶ ἡ δογματικὴ του-του σημασία, Ἀθήνα, 1967. ΜΗΤΣΑΚΗΣ Κ., «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες στὴ Βυζαντινὴ ὑμνογραφία», στὴ συλλογὴ κειμένων τοῦ συγγραφέα, «Τὸ ἔμφυχον ὕδωρ». *Μελέτες μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Φιλιππότη, 1983, σ. 167-191. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, *Μητροπολίτης Μεσσηνίας, Ἡ ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (1842-*

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδα, Μιχαὴλ Ψελλός, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς διανοούμενους τοῦ Βυζαντίου, συνέταξε ἕνα λόγο πρὸς τὸν ἀφιέρωσε στὸ βεσπάρχη Πόθο. Στὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ψελλός ἐκθειάζει τὴ ρητορικὴ τέχνη τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «τὸν ὁποῖον ὅμως δὲ συγκρίνει, ὅπως θὰ περιμέναμε, μὲ κανένα ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους ἱεράρχες, ἀλλὰ κυρίως μὲ τοὺς ρήτορες τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους τὸν θεωρεῖ ἀνώτερο ἀπὸ κάθε ἀποψη, λεκτικὴ ἢ ρητορικὴ»²².

Σ' ἕνα ἄλλο κείμενο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ μὲ τὸν τίτλο «Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης», ἐξαιρεται ἡ ἐγγραμματοσύνη καὶ ἡ ρητορικὴ δεινότητά των τεσσάρων πατέρων καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ ἀξία τους σὲ σύγκριση μὲ ὀρισμένους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως ἦταν οἱ ρήτορες Δημοσθένης, Λυσίας, Ἀριστείδης, Ἴσοκράτης, καθὼς καὶ οἱ ἱστορικοὶ Ἡρόδοτος καὶ Θουκυδίδης²³. Εἰδικότερα, ὁ Μιχαὴλ Ψελλός πλέκει τὸ ἐγκώμιο γιὰ ἕνα ἕκαστο τῶν τεσσάρων μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, συγκρίνοντάς τους μὲ τοὺς ρήτορες τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Παραθέτω σύντομα χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν παραπάνω ἐγκωμιαστικὸν λόγο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς ἀφορρὴν τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Γιὰ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνὸ ἀναφέρει ὅτι:

«Ὅ,τι εἶναι ὁ Δημοσθένης γιὰ τὴν ἄλλη μερίδα, δηλαδὴ τὴν εἰδωλολατρικὴν, αὐτὸ εἶναι γιὰ τὴ δική μας μερίδα (τὴ χριστιανικὴ) ὁ Γρηγόριος Θεολόγος».

Γιὰ τὸ Μέγα Βασίλειο ἀναφέρει ὅτι:

«Δέχτηκε ἀπὸ ἐκεῖ (δηλαδὴ τοὺς ρήτορες) τὴ δύναμη τοῦ ὕψους τῆς συγγραφῆς λόγων, καὶ τοὺς ξεπέρασε ἐκείνους ὡς πρὸς αὐτὸ κατὰ πολὺ. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν λόγο μὲ πονηροὺς τρόπους, δὲν ἐπιδιώκει πολὺ τὴ μεθοδικὴ ρητορικὴ δεινότητά τους. Καὶ ὁ λόγος του, ἐνῶ εἶναι ἀνεπιτήδευτος, ἀκούγεται πραγματικὰ σὰν βροντὴ μέσα ἀπὸ σύν-

1991), Ἀθήναι, 1991 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία»), σ. 9-10. Ε. ΓΑΖΗ, *Ὁ δεῦτερος βίος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Μία γενεαλογία τοῦ "ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ"*, Ἀθήναι: Ἐκδόσεις Νεφέλη, 2004, σ. 136-143.

22. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *ὁ.π.*, σ. 163. Βλ. καὶ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, *Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐπιβίωσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἀθήναι: Ἀποστολικὴ Διακονία, 1972, ἐκδοσις δευτέρα, σ. 17.

23. P.G. 122: 901-908. Βλ. καὶ Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *ὁ.π.*, σ. 163-164. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 12 καὶ 20.

νεφα καὶ καλύπτει κάθε ἄλλη φωνή. Καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ λόγου του εἶναι δημοσθενικός, στὸ βαθμὸ βέβαια ποὺ μπορεῖ κάποιος νὰ κάνει αὐτὴ τὴ σύγκριση (γιατὶ προπορεύεται τοῦ Δημοσθένη, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὸ ἐπιδιώκει μὲ ζήλο). Καὶ ἐὰν κάποιος θελήσει νὰ συγκρίνει τοὺς λόγους αὐτῶν μεταξύ τους, τὸ ὕφος (τοῦ Μεγάλου Βασιλείου) εἶναι ἀσυναγώνιστο».

Γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο, ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἀναφέρει:

«Ἄν καὶ εἶναι θεῖος ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ καὶ ἀσύγκριτος σὲ ὅλα, ὅμως, ὅπως δὲν καταφρονεῖ τὰ ἄλλα, ἔτσι δὲν καταφρονεῖ καὶ τοὺς λόγους· καὶ εἶναι οἱ λόγοι του μίᾳ πραγματικῇ ἀπόλαυση τῆς τέχνης. Γιατὶ ἔχει συναρμόσει ὅλα τὰ εἶδη τοῦ λόγου, εἶναι θερμὸς μιμητῆς τοῦ πολιτικοῦ λόγου ἐνῶ χρησιμοποιεῖ καὶ ὅλα τὰ εἶδη τῆς ρητορικῆς τέχνης μὲ ἔντεχνο τρόπο. Γνωρίζει τίς ἀντίθετες λέξεις, γνωρίζει ὅμως καὶ τὸ κάλλος τοῦ πανηγυρικοῦ εἶδους. Ἐπίσης ἀποτελεῖ πρότυπο συμβουλευτικοῦ λόγου, ὄχι χρησιμοποιώντας πρὸς τοῦτο τὴν τέχνη ὡς κανόνα, ἀλλὰ παρέχοντας στοὺς ἄλλους ὡς πρότυπο τοῦ εἶδους τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Ἐπίσης δὲν μιμεῖται τὸν ρήτορα Λυσία· ὁ λόγος του ἔχει διαμορφωθεῖ ἀκολουθώντας τὴν ὁμορφίᾳ τῆς γλώσσας ἐκείνου, μόνο ποὺ ἐκείνου μὲν ὁ λόγος εἶναι ἀφελέστερος, ἐνῶ αὐτοῦ ἀδρότερος καὶ λαμπρότερος. Καὶ ἐξυψώνει τὸ λόγο του ὄχι μὲ σχήματα λόγου καὶ ἀλληγορίες καὶ περιφράσεις, οὔτε μὲ τρελὰ καὶ στομφώδη λόγια, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀρμονικὴ σύνθεση καὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ ἐκφραστικὴ δεινότητα».

Τέλος, ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὀλοκληρώνει τὸ λόγο του («Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης»), μὲ τὴν ἐξῆς εὐχή:

«Ἐγὼ λοιπὸν θὰ ἐπιθυμοῦσα καὶ θὰ ἤμουν εὐχαριστημένος νὰ ἐκφωνῶ ἕναν πανηγυρικὸ λόγο ὅπως ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, νὰ ὀμιλῶ μὲ λαμπρότητα ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος, νὰ ἐρμηνεύω τοὺς θεῖους χρησμούς ὅπως ὁ Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ συμβουλευτικὸ εἶδος νὰ γλυκαίνω τὸν λόγο μου μὲ ἀπλὲς καὶ ἀπερίγραπτες χάρες, ὅπως ἡ χρυσὴ λύρα τοῦ πνεύματος (δηλαδὴ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος)».

Ἡ παραπάνω δειγματοληπτικὴ ἀναφορὰ καὶ παράθεση ἀποσπασμάτων ἀπὸ κείμενα τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδα καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες, ὀδηγεῖ, νομίζω, στὴν ἀκόλουθη διαπίστωση. Ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος ἐξαιρεῖ κατὰ προτεραιότητα τὴ θεολογικὴ σημασία τῆς συμβολῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ διατύπωση καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῆς δογματικῆς

διδασκαλίας της Ἐκκλησίας. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀναφέρεται, κυρίως, στὴ ρητορική δεινότητα καὶ στὰ γραμματολογικὰ χαρίσματα τῶν ἔργων τῶν μεγάλων αὐτῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, σὲ σύγκριση πάντοτε μὲ τοὺς κλασικοὺς Ἑλληνας ὁμότεχνους τους.

Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ ἔχει τὴν ἀξία της, στὸ βαθμὸ πού ὑπολογίζει τὸ κοινωνικὸ καὶ μορφωτικὸ ὑπόβαθρο τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας τοῦ 11^{ου} αἰώνα καὶ ιδιαίτερα τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς Κωνσταντινούπολης. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ 11^{ος} αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῶν ἀνώτερων ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ τῆς ἐδραίωσης τῆς ἑλληνικῆς κληρονομιάς στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή καὶ τὶς καλὰς τέχνες, ιδιαίτερα μεταξὺ τοῦ κύκλου τῶν διανοουμένων καὶ τῶν μορφωμένων τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ ἀναβίωση τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς καὶ μορφωτικῆς κληρονομιάς, πού ἄρχισε τὸν 9^ο αἰώνα, ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της τὸν 11^ο αἰώνα²⁴.

Θὰ μπορούσα ν' ἀναφέρω δύο ἀλληλένδετους μεταξὺ τους βασικοὺς λόγους ἀναβίωσης καὶ ἐπαναπροσδιορισμοῦ, τὸν 11^ο αἰώνα, τῆς ἐπιτυχημένης προσπάθειας σύζευξης ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς παιδείας πού εἶχε συντελεστεῖ ἐπτά

24. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα, βλ. ἐνδεικτικὰ J. M. HUSSEY, *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1185*, London, Oxford University Press, 1937, ιδιαίτερα τὴν εἰσαγωγή (σ. 1-21) καὶ τὰ κεφάλαια II «The background of the eleventh-century revival of learning» (σ. 37-50) καὶ VI «The scholars of the Comnenian period» (σ. 103-116). Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, ὁ.π., τὸ κέφ. 11^ο «Ἡ παρακμὴ (1028-1071)» (σ. 383-435). M. J. ANGOLD, *Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ 1025 ἕως τὸ 1204. Μία πολιτικὴ ἱστορία*, μτφρ. Ε. Καργιανιώτη, ἐπιστ. ἐπιμ. Π. Ἀ. Ἀγαπητός, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παπαδήμα, 1997, κυρίως τὰ κεφ. 5^ο «Ἡ πνευματικὴ κίνηση στὸ Βυζάντιο τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα» (σ. 169-192) καὶ 7^ο «Ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς καὶ ἡ ἀνόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας» (σ. 225-239). A. P. KAZHDAN & A. WHARTON EPSTEIN, *Ἀλλαγές στὸν Βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11^ο καὶ 12^ο αἰώνα*, μτφρ. Ἀ. Παππάς, μτφρ. παραρτήματος Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ, 2004, κυρίως τὰ κεφ. 4^ο «Ἡ ἐπιδίωξη τῆς γνώσης» (σ. 191-257) καὶ 5^ο «Βυζάντιο καὶ ξένοι πολιτισμοὶ» (σ. 258-297). Ε. ΓΑΖΗ, ὁ.π., ιδιαίτερα τὸ κεφ. 2^ο «Οἱ Τρεῖς μέγιστοι φωστῆρες τῆς Τρισηλίου Θεότητος», (σ. 135-191). Ν.Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος. Γένεση καὶ διαμόρφωση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*, προλεγόμενα Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ν. Βαγενᾶς, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Πόλις, 2004, ιδιαίτερα τὸ κεφ. «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς ἑλληνικῆς ιδέας» (σ. 64-81). Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Προδρομικοὶ “θεσμοί” γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἀπὸ τὴν προκομνηνεα περίοδο», Β Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, ἐπιμ., *Ἡ αὐτοκρατορία σὲ κρίση(ς). Τὸ Βυζάντιο τὸν 11^ο αἰώνα (1025-1081)*, Ἀθήνα: Κέντρο γιὰ τὴν Μελέτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης», Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Διεθνῆ Συμπόσια 11, 2003, σ. 443-471.

αἰῶνες νωρίτερα ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τοῦ Ὁρθόδοξου δόγματος ἀπέναντι στὴν ὀλοένα αὐξανόμενη πίεση τῶν διαφόρων αἰρετικῶν ομάδων τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἦταν οἱ Παυλικιανοὶ καὶ οἱ Βογόμιλοι στὰ εὐρωπαϊκὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια ἐνσωμάτωσης στοῦ Ὁρθόδοξο δόγμα τῶν παλαιότερων αἰρετικῶν μὲ συγκεκριμένη ἐθνικὴ ταυτότητα (Ἀρμένιοι καὶ Σύριοι Μονοφυσίτες) στὴν περιοχὴ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς.

Ὁ δεῦτερος λόγος συνδέεται μὲ τὴν ἀνάγκη ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς παιδευτικῆς καὶ μορφωτικῆς ταυτότητας τῶν Βυζαντινῶν σὲ ἓνα περιβάλλον ὅπου ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ χριστιανικὴ Ὁρθόδοξη πίστη ἀποτελοῦσαν, κατὰ κανόνα, τὴν εἰδοποιὸ διαφορά μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ ὀλοένα ἀναπτυσσόμενου μουσουλμανικοῦ κινδύνου (Σελτζούκοι Τοῦρκοι).

Δὲ θὰ ἦταν, ἐπομένως, ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ διανοούμενοι τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου διακατεῖχοντο ἀπὸ μία ὑποβόσκουσα ἀλλὰ ἔντονη καχυποψία ἀπέναντι στὴν ἀπειλὴ ὑπονόμευσης τῆς ἐλληνικῆς παιδευτικῆς καὶ μορφωτικῆς κληρονομίᾳς καὶ παράδοσης. Ἡ καχυποψία αὐτὴ ἐτροφοδοτεῖτο ἀπὸ τὴ διαρκὴ ἔνταση ποὺ προκαλοῦσε τὸ χριστιανικὸ αἰρετικοθηρησκευτικὸ καὶ ἐθνικὸ μωσαϊκὸ τῶν διαφόρων λαῶν ποὺ ἐκτεινόταν κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν καὶ κεντρικῶν Μικρασιατικῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας (Ἀρμένιοι, Σύριοι, κ.ά.). Τὸν 11^ο αἰῶνα ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ καὶ οἱ ἔνοπλες ἐχθροπραξίες ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς διοίκησης δυναμικὰ ὑπονόμευαν τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἡρεμία τῆς αὐτοκρατορίας σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε, μεταξὺ τῶν ἄλλων, νὰ τίθεται σὲ κίνδυνο ἡ ἐλληνικὴ (ρωμαίικη) ἐθνικὴ ταυτότητα²⁵. Σὲ ὅλ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἀνασφάλεια ποὺ προκαλοῦσαν οἱ συνεχεῖς ἐσωτερικὲς ἔριδες καὶ τὰ στρατιωτικὰ κινήματα μεταξὺ τῶν ἀντιμαχόμενων ομάδων ἐξουσίας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας²⁶.

Ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς, λοιπόν, τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ μία ἰσχυρὴ μερίδα τῶν διανοουμένων τῆς Κωνσταντινουπόλης, διὰ μέσου τῆς προβολῆς τοῦ θεολογικοῦ, λογοτεχνικοῦ καὶ γενικὰ τοῦ πνευματικοῦ ἔργου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ μία

25. Στὴ συνάφεια αὐτὴ βλ. τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ περιεκτικὸ ἄρθρο τοῦ S. VRYONIS, «Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 2 (1959), σ. 158-175.

26. Βλ. περισσότερα Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, ὁ.π., σ. 396-402.

φυσιολογική συνέπεια της κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής ανασφάλειας και άναταραχής του 11^{ου} αιώνα στο Βυζάντιο.

* * *

Η πρακτική των διανοουμένων της Κωνσταντινούπολης του 11^{ου} αιώνα να άναδείξουν τὸ ρόλο και τὴ σημασία τῶν ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν γραμμάτων για τὴν ἐπιβίωση καὶ ὑπεράσπιση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, καθὼς καὶ τῆς Ὁρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως τῶν ὑπηκόων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μέσω τῆς τιμῆς καὶ τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, συνεχίστηκε καὶ κατὰ τοὺς ζοφεροὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὴ σφοδρὴ ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τῆς μακρᾶς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας νὰ διατηρήσουν καὶ νὰ συνεχίσουν ἀλόβητη τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ, καθὼς καὶ τὴν Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη καὶ παράδοση, κάτω ἀπὸ τὶς ἔκτακτες συνθήκες τῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων σὲ ἀλλόγλωσσο, ἀλλοεθνὴ καὶ ἀλλόθρησκο κατακτητὴ. Ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ μετουσιώθηκε σὲ πράξη μέσω τῆς εκπαιδευτικῆς διαδικασίας (κυρίως στὶς βαθμίδες τῆς μέσης ἢ «ἐγκυκλίου» καὶ τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης)²⁷.

Εἶναι, πλέον, γεγονός ἀδιαμφισβήτητο ὅτι οἱ ἀνώτερες σχολές ποὺ ἰδρύθηκαν τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στὰ μέρη ὅπου τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ὑπερρεῖχε (ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, Μολδοβλαχία, Μ. Ἀσία), σκοπὸ εἶχαν νὰ διδάξουν τοὺς σπουδαστές τους τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη καὶ ἠθική²⁸. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐπιδιωκόταν, ἐν πολλοῖς,

27. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, «Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Η' (1887-1888), τόμ. 12^{ος}, Ἐν Κωνσταντινουπόλει (Φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόσις ἐπιμελεία Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1986), σ. 303-306 καὶ 310-312. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐκδοτικὴ φροντίδα Α. Ἀγγέλου καὶ Φ. Ἡλιοῦ, Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ «Ἐρμῆς», 1976. Ἐπίσης Ε.Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, *Ἐξουσία καὶ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Ἱστορικὴ καὶ παιδαγωγικὴ θεώρησις τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ κράτους καὶ τῆς διανόησης στὴ διαμόρφωσις τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 1997, κυρίως τὸ κεφ. 1^ο «Οἱ καταβολές τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς» (σ. 9-37), ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Για τὸ γενικότερο πνευματικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. Π.Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΑΝΗΣ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, μτφρ. ἀπὸ τ' ἀγγλικά Σ. Νικολοῦδη, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ, 1996, κυρίως τὸ κεφ. 2^ο «Ἡ διάπλασις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς συνείδησης» (σ. 83-124).

28. Πρὸβλ. Σ. ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, «Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἐκπαίδευσις στὰ Βαλκάνια

μέσῳ ἐπιλεγμένων κειμένων ἀπὸ ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ ἀπὸ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες.

Ἡ ἐρευνήτρια τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν «μαθηματαρίων» (δηλαδή τῶν χειρόγραφων ἐγγχειριδίων) τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ἔδειξε ὅτι, ἀπὸ τὰ πατερικὰ κείμενα ποὺ ἐπιλέγονταν γιὰ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆ φρονηματιστικὴ ἐκπαίδευση τῶν σπουδαστῶν τῶν ἀνώτερων σχολῶν, τὰ κείμενα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν κατεῖχαν τὰ πρωτεῖα μεταξὺ ὄλων τῶν ἄλλων πατερικῶν κειμένων (Μ. Ἀθανασίου, Γρηγορίου Νύσσης, Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη, Ἀστερίου Ἀμασείας, Βασιλείου Σελευκείας, Θεοδωρήτου Κύρου κ.ἄ.)²⁹.

Ἀπὸ τὰ ἐπιλεγμένα κείμενα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὁ λόγος τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» κατεῖχε τὴν πρώτη θέση τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα εἰσαγωγῆς τῆς διδασκαλίας του σὺς ἀνώτερες σχολές, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων ποὺ διασώθηκαν, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλους λόγους τοῦ ἴδιου ἱεροῦ πατέρα. Τέτοιοι λόγοι, μεταξὺ ἄλλων, ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: «εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῶ», «κατὰ τῶν ὀργιζομένων», «εἰς τὸ καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας», «ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός» καὶ «περὶ μεθυόντων»³⁰.

Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὁ δημοφιλέστερος στὴν ἐκπαίδευση ὑπῆρξε ὁ «ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγα Βασίλειον»³¹.

Ἐπιλεγμένα κείμενα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καθυστέρησαν νὰ εἰσαχθοῦν στὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση σὲ σύγκριση μὲ τὸ χρόνο εἰσαγωγῆς κειμένων τῶν δύο ἄλλων ἱερῶν πατέρων. Ἐνῶ, δηλαδή, λόγοι τοῦ Μεγάλου Βασι-

κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας: Ἐκκλησία - πνευματικοὶ κύκλοι - ἐκπαιδευτήρια - ἐκδόσεις», Ν.Π. ΤΕΡΖΗΣ, *Μελέτη τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ Νεοελληνισμοῦ. Πρὶν ἀπὸ τὸ κράτος - ἔξω ἀπὸ τὸ κράτος - στὸ κράτος*, Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, 2010, σ. 49-90.

29. Βλ. Ἀ.Γ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθηματαρία τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήναι: Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων, 1993.

30. Ὁ.π., σ. 107. Βλ. καὶ τὶς σχετικὲς πολὺ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἑλλαδίου ποὺ παραθέτει ἡ συγγραφέας σὺς σ. 221-223.

31. Ὁ.π., σ. 111.

32. Ὁ.π., σ. 107 καὶ 111.

λείου και του Γρηγορίου του Θεολόγου καταγράφονται σε χειρόγραφα μαθηματικά των μέσων του 17^{ου} αιώνα (Σιναϊτικὸ χειρόγραφο, ἔτος 1653)³², τὰ κείμενα του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου εἰσάγονται στὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση μὲ καθυστέρηση ἑνὸς σχεδὸν αἰώνα. Ὅπως σημειώνει ἡ Α. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου «καίτοι ρητορικότατος καὶ εὐκολονόητος, ὁ μέγας αὐτὸς κήρυκας [Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος] δὲν εἰσάγεται στὸ σχολικὸ πρόγραμμα πρὶν ἀπὸ τὸν ΙΗ΄ αἰ. καὶ συγκεκριμένα πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση (1710) τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Πατοῦσα. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία φέρνει τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο μέσα στὸ σχολεῖο μὲ μία ὁμάδα πέντε λόγων του (περὶ προσευχῆς, εἰς Εὐτρόπιον, εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, εἰς τοὺς Ἁγίους Πάντας, περὶ τοῦ ἀσώτου), στοὺς ὁποίους ἀρκοῦνται οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς»³³.

Μὲ τὴν ἔκδοση τῆς τετράτομης Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Ἰωάννη Πατοῦσα, τὸ 1710, καὶ μὲ τὶς συχνὲς ἐπανεκδόσεις της, ἡ διδασκαλία ἐπιλεγμένων κειμένων τῆς θύραθεν καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας παγιώθηκε ὀριστικὰ στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση γιὰ δύο περίπου αἰῶνες³⁴. Μὲ τὴ διαφορὰ, ὅμως, ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ «Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Ἰωάννη Πατοῦσα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν «Ἑλληνικὴ Χρηστομάθεια ἐκ τῶν δοκιμωτέρων Ἑλλήνων πεζογράφων καὶ ποιητῶν... πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Γυμνασίων» τῶν Σκαρλάτου Δημητρίου Βυζαντίου καὶ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, ποὺ εἶχε τὴν ἔγκριση τοῦ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως Ὑπουργείου» (1844)³⁵.

33. Ὁ.π., σ. 119. Πρὸβλ. καὶ Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ διδασκαλία τῶν λόγων τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία στὸ πλαίσιο τοῦ μαθήματος τῆς Ρητορικῆς», *Χρυσοστομικὸ Συμπόσιο. Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία, 2007, σ. 793-797.

34. Γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἱστορία καὶ τὸ ἀναλυτικὸ περιεχόμενον τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Ἰωάννη Πατοῦσα, βλ. τὴ μελέτη τῆς Α.Κ. ΑΒΔΑΛΗ, Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» τοῦ Ἰωάννη Πατοῦσα. *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς παιδείας τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ (1710-1839)*, διδακτορικὴ διατριβή, Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, Ἀθήνα, MCMLXXXIV (1984). Πρὸβλ. καὶ Μ.Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 12 καὶ 18-19. Α.Γ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., *Μαθηματικά τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων*, ὁ.π. σ. 245 κ. ἐξ. σ. 245 κ. ἐξ.

35. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι ὁ ἀκόλουθος: *Ἑλληνικὴ Χρηστομάθεια. Ἐκ τῶν δοκιμωτέρων Ἑλλήνων πεζογράφων καὶ ποιητῶν. Μετὰ σχολίων γραμματικῶν, ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν, καὶ μετ' ἐπιτόμων φιλολογικῶν καὶ κριτικῶν ἐκθέσεων, διηρημένη εἰς τόμους τρεῖς, πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων Σχολείων καὶ Γυμνασίων*, ὑπὸ Σ.Δ. Βυζαντίου καὶ Α.Ρ. Ραγκαβῆ, δαπάναις Ἀνδρέου Κορομηλά, κατ' ἔγκρισιν τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαι-

Ἡ Ἑλληνική Χρηστομάθεια περιλάμβανε, μεταξύ τῶν ἄλλων λόγων τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τοὺς λόγους «πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἔξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, «περὶ Ἱερωσύνης» ἢ «Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν» τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, καὶ «πρὸς Εὐτρόπιον» τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ Ἑλληνική Χρηστομάθεια τῶν Σ. Δ. Βυζαντίου καὶ Α. Ρ. Ραγκαβῆ ἴσχυσε ὡς διδακτικὸ βιβλίο στὴ μέση ἐκπαίδευση μέχρι περίπου τὶς ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου συγγραφῆς καὶ ἔγκρισης τῶν διδακτικῶν βιβλίων, στὸ τέλος τοῦ 19^{ου} καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, φαίνεται ὅτι ἔπαυσαν νὰ διδάσκονται στὰ σχολεῖα τῆς ἐλευθέρου Ἑλλάδας κείμενα ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας³⁶.

* * *

Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς διδασκαλίας στὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση ἐπιλεγμένων κειμένων ἀπὸ συγγράμματα πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἔγινε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1964 (κυβέρνηση τῆς Ἐνώσεως Κέντρου μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Γεώργιο Α. Παπανδρέου καὶ Γ. Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων τὸ φιλόσοφο καὶ παιδαγωγὸ Εὐάγγελο Παπανοῦτσο). Τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα (ν.δ.) 4379/1964 στὸ ἄρθρο 10, §1β ὄριζε ὅτι:

δεύσεως Ὑπουργείου, Ἐν Ἀθήναις, 1844. Περισσότερα γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἱστορία καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς «Χρηστομάθειας» τῶν Σ.Δ. Βυζαντίου καὶ Α.Ρ. Ραγκαβῆ, βλ. Ε. ΓΙΟΒΑΝΝΗ-ΣΙΑΦΑΡΗ, *Ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ καὶ Ἀρχαία Ἑλληνικὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Συνταγματικῆς Μοναρχίας*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, ΕΚΠΑ, 2002. Ἐπίσης ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Χρηστομάθειες: Τὰ διδακτικὰ βιβλία τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν κατὰ τὴν Ὀθωνικὴν περίοδο», *Ἡ παιδεία στὴν αὐγὴ τοῦ 21^{ου} αἰῶνα. Ἱστοριοσυγκριτικὲς προσεγγίσεις, Θέματα Ἱστορίας τῆς Ἐκπαίδευσης, Β3. Σχολικὰ ἐγχειρίδια*, 2^ο Διεθνὲς συνέδριο, Ἔργαστήριο Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Νεοελληνικῆς καὶ Διεθνoῦς Ἐκπαίδευσης, 2003, ἀναρτημένο στὸ διαδικτυακὸ τόπο: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/gionavani.htm>. Γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ συμβολὴ καὶ τὴ μεταφραστικὴ παραγωγή τοῦ Α.Ρ. Ραγκαβῆ στὴν προώθηση τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς στὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση, βλ. καὶ Ε. ΒΑΧΑΡΟΓΛΟΥ, *Ἡ ἠθικὴ (θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ) κατὰ τὸ 18^ο καὶ 19^ο αἰῶνα στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση: Διδακτικὰ ἐγχειρίδια, κανόνες σχολικῆς ζωῆς καὶ συμπεριφορᾶς, σύστημα ἀξιών*, Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδου, 2013, σ. 130-140.

36. Πρβλ. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 27, ὑποσ. 107. Γιὰ τὶς ἀλλαγές τῶν νόμων συγγραφῆς καὶ ἔγκρισης σχολικῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων καὶ κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στὸ τέλος τοῦ 19^{ου} καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, βλ. Ε.Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, *Ἐξουσία καὶ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή*, *ὁ.π.*, σ. 248-251.

«Εἰς τὸ Λυκείον οἱ μαθηταὶ πρέπει: α) νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ νὰ κατανοήσουν τὸ ρόλο τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, β) νὰ ἐξευγενίσουν τὴν προσωπικότητά των διὰ τῆς μελέτης τῶν ἔργων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας (κατὰ κύριον λόγον εἰς τὸ πρωτότυπον) καὶ νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀξίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς γραμματείας καὶ τέχνης»³⁷.

Σὲ ἐφαρμογή, λοιπόν, αὐτῆς τῆς διάταξης τοῦ ν.δ. τοῦ 1964, ὁρίστηκαν νὰ διδάσκονται στὶς τάξεις Α' καὶ Β' Λυκείου δύο πατερικὰ κείμενα μαζὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπο διδακτικὸ ὕλικὸ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ διατύπωση τῶν ἐκδοθέντων βασιλικῶν διαταγμάτων, γιὰ τὴν Α' τάξη τοῦ Λυκείου «μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν εἰς τὸν βίον, τὴν δρᾶσιν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μ. Βασιλείου, ἀνάγνωσις καὶ ἐρμηνεία ἐκ δοκίμου μεταφράσεως τῆς παιδαγωγικῆς πραγματείας αὐτοῦ “πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων”, διατιθεμένων πρὸς τοῦτο 6-8 διδακτικῶν ὥρων». Γιὰ τὴ Β' τάξη τοῦ Λυκείου ὁ «Λόγος Ἰωάννου Χρυσοστόμου “εἰς Εὐτρόπιον”». Τὸ πρῶτο κείμενο ἄρχισε νὰ διδάσκεται ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἔτος 1965-1966, ἐνῶ τὸ δεύτερο τὸ ἐπόμενο σχολικὸ ἔτος, 1966-1967³⁸.

Ἡ διδασκαλία τῶν πατερικῶν κειμένων στὴ μέση ἐκπαίδευση καταργήθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη μεταπολιτευτικὴ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τῶν ἐτῶν 1976-1978³⁹.

37. Ν. Δ. ὑπ ἀριθ. 4379 «Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς (Στοιχειώδους καὶ Μέσης) Ἐκπαιδεύσεως», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', ἀριθ. 182, 24 Ὀκτωβρίου 1964.

38. Τὰ βασιλικά διατάγματα εἶναι ἀντίστοιχα τ' ἀκόλουθα: α) Β.Δ. 72/1966 «Περὶ ὠρολογίων καὶ ἀναλυτικῶν προγραμμάτων τάξεων τινῶν σχολείων Δευτεροβαθμίου (Μέσης) Ἐκπαιδεύσεως», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', ἀριθ. 16, 26 Ἰανουαρίου 1966, ἄρθρον 22. β) Β.Δ. 1074/1966 «Περὶ ὠρολογίου καὶ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῆς Β' τάξεως Λυκείων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', ἀριθ. 289, 21 Δεκεμβρίου 1966, ἄρθρον 4. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς τῶν πατερικῶν κειμένων στὴ μέση ἐκπαίδευση κατὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1964, βλ. Ε.Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, «Ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1964 καὶ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. Προσπάθεια εἰσαγωγῆς νέας θεολογικῆς προσέγγισης καὶ ἡ περιπέτεια δύο διδακτικῶν ἐγχειριδίων τοῦ μαθήματος», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, τόμ. ΞΘ' (1992-1994), σ. 109-128. Καὶ ἀναδημοσίευση στὸ Ε.Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, *Χριστιανικὴ ἀγωγή καὶ σύγχρονος κόσμος. Θέματα θεωρίας καὶ πράξης τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς*, Αθήνα: Ἐκδόσεις Ἄρμος, 1994, σ. 179-198.

39. Βλ. τὴ μελέτη μου «Κριτικὴ θεώρηση τῶν σκοπῶν τοῦ Ἀναλυτικοῦ Προγράμματος τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν τῶν ἐτῶν 1977-78», στὸ Ε.Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, *Χριστιανικὴ ἀγωγή καὶ σύγχρονος κόσμος*, ὁ.π., σ. 199-211.

Πάντως ἡ ἐπαναφορά, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 20^{οῦ} αἰώνα καὶ μέχρι τὴν πρώτη μεταπολιτευτικὴ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, τῆς πρακτικῆς νὰ διδάσκονται πατερικὰ κείμενα στὶς ἀνώτερες τάξεις τῆς μέσης ἐκπαίδευσης ἀνήκει, χωρὶς ἀμφιβολία, στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο. Ὁ Ε. Παπανοῦτσος πρέσβευε ἀπερίφραστα ὅτι ἡ διδασκαλία ἐπιλεγμένων κειμένων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τῶν κλασικῶν συγγραφέων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος στὰ σχολεῖα προάγει τὸν πολιτισμὸ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων καὶ Ἑλληνίδων καὶ προσδίδει στὴ μόρφωση ἀνθρωπιστικὸ/οὐμανιστικὸ χαρακτήρα. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ἀναφέρονται στὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ παραπάνω ν.δ. τ' ἀκόλουθα:

«Εἶναι ὁμόφωνος ἡ γνώμη, τὴν ὁποῖαν καὶ τὸ παρὸν σχέδιον ν.δ. ἐκφράζει εἰς τὰς διατάξεις του τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰ διδακτέα μαθήματα τῶν σχολείων τῆς Μέσης κυρίως Ἐκπαιδύσεως, ὅτι ἡ Ἐθνικὴ μας Παιδεία ὀφείλει νὰ ἔχῃ κατὰ βάσιν οὐμανιστικὸν χαρακτήρα... Ὁ “ἀνθρωπισμὸς”, ὅμως, τοῦ ὁποῖου ἡ ἰδέα θὰ ἐμπνέῃ τὴν Ἐθνικὴν μας ἐκπαίδευσιν εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς, πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δὲν προσηλώνεται εἰς τὴν παθητικὴν λατρείαν νεκρῶν τύπων τοῦ παρελθόντος, οὔτε ἀντιτίθεται πρὸς τὰς Θετικὰς Ἐπιστήμας καὶ τὴν Τεχνικὴν (κατάκτησιν καὶ ὑπερηφάνειαν τοῦ αἰῶνος μας), ἀλλὰ πιστὸς εἰς τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως ἐγκολπώνεται τὰ μεγάλα πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας καὶ στόχον του ἔχει τὴν βελτίωσιν καὶ τὸν εὐγενισμὸν τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου»⁴⁰.

* * *

Φτάνοντας στὸ τέλος τῆς ὁμιλίας μου θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω, κατ' ἀρχάς, ὅτι ὁ ἀπαξιοτικὸς ἀφορισμὸς τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴ

40. Ε.Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, *Χριστιανικὴ ἀγωγή καὶ σύγχρονος κόσμος*, ὁ.π., σ. 182. Τόσο ἡ εἰσηγητικὴ ἐκθεση («Εἰσαγωγικὴ ἐκθεση ἐπὶ τοῦ σχεδίου ν.δ. “Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς (Στοιχειώδους καὶ Μέσης) Ἐκπαιδύσεως” Πρὸς τὴν Εἰδικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ ἄρθρου 35 τοῦ Συντάγματος») ὅσο καὶ τὸ ν.δ. 4379/1964 δημοσιεύτηκαν σὲ αὐτοτελὲς φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος, Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, *Περί ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδύσεως (Στοιχειώδους καὶ Μέσης)*, ν. δ/γμα. 4379/1964, Φ.Ε.Κ. 182 τῆς 24-10-64, Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1964. Ἡ εἰσηγητικὴ ἐκθεση ἀναδημοσιεύτηκε καὶ στὸ Ε.Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Ἀγῶνες καὶ ἀγωνία γιὰ τὴν Παιδεία*, Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1965, σ. 319-348.

σημασία της θύραθεν παιδείας για την έν γένει μόρφωση των χριστιανών, δέν επικράτησε σε καμιά περίοδο της μακρόχρονης ιστορίας της ελληνικής και χριστιανικής εκπαίδευσης (Βυζάντιο, Τουρκοκρατία, Νεοελληνικό κράτος). Ὑπήρξαν ἀσφαλῶς ἀντιδράσεις καὶ παρερμηνεῖες, σὲ ὅλες τὶς ἱστορικὲς περιόδους, γιὰ τὴ σχέση θύραθεν καὶ χριστιανικῆς παιδείας καὶ τῶν ἰδεωδῶν ποὺ ἢ κάθε μία χωριστὰ προτάσσει. Ἐκεῖνο, ὅμως, ποὺ τελικὰ ἐπικράτησε ἦταν ἡ ἐπιτυχὴς σύζευξη, ὁ συγκερασμὸς καὶ ἡ συμφιλίωση τῆς θύραθεν καὶ τῆς χριστιανικῆς παιδείας. Γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, κατὰ κύριο λόγο, ὑπεύθυνοι ὑπῆρξαν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες⁴¹.

Δικαιολογημένα, λοιπόν, τὸ Πανεπιστήμιό μας σχεδὸν ἀδιάκοπα τιμᾷ ἀπὸ τὸ ἔτος 1842 τὴ μνήμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς προσπατῶν τῶν ἐλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν γραμμάτων καὶ γενικότερα τῆς παιδείας⁴². Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι ταυτόχρονα μὲ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀποφασίστηκε νὰ τελεῖται ἀρχιερατικὸ μνημόσυνο «εἰς ἔκφρασιν τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς παντοίους αὐτοῦ εὐεργέτας καὶ πρὸς ἐπίσημον καθιέρωσιν τῆς παλαιᾶς συνηθείας, καθ' ἣν ἡ ἡμέρα τῆς μνήμης τῶν τριῶν ἱεραρχῶν, τῶν μεγάλων τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐκκλησίας διδασκάλων, ἐωρτάζετο ὑπὸ πάντων τῶν σχολείων τοῦ ἐλληνικοῦ γένους», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ πρῶτος χρονικογράφος τοῦ Πανεπιστημίου μας, καθηγητῆς Ἰωάννης Πανταζίδης⁴³.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Συμβουλίου (9 Αὐγούστου 1841)⁴⁴, ὅπως ὀνομαζόταν τότε ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπηχοῦσε τὴν

41. Πρὸβλ. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Οἱ Τρεῖς μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ Γράμματα*. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 30^{ην} Ἰανουαρίου 1954 ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῶν Τελετῶν ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1955.

42. Βλ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, *Χρονικὸν τῆς πρώτης πενηκονταετίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου*. Κατ' ἐντολὴν τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου καὶ δαπάνῃ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθήνησι, Τυπογραφεῖον «Παλιγγενεσία» Ἰω. Ἀγγελοπούλου, 1889, σ. 52, 150 καὶ 256. Πρὸβλ. καὶ Δ.Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, *Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐκατονταετηρίδες, 1837-1937, Α' Ἰστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς*, Ἀθήναι, Τύποις - "Πυρσοῦ" Α.Ε., 1937, σ. 25. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 12-13 καὶ 17-18. Ὁ ἴδιος συγγραφέας σημειώνει: «Κατὰ τὰ ἔτη 1941, 1942, 1943 καὶ 1944 δὲν ἐωρτάσθη ἡ πανεπιστημιακὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἑορτή, ἔνεκα τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς τῆς Χώρας ὑπὸ Ἰταλικῶν καὶ Γερμανικῶν στρατευμάτων. Δὲν ἐωρτάσθη δὲ καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος 1945, ἔνεκα τῶν δημιουργηθεισῶν περιστάσεων ἐκ τοῦ προηγηθέντος Κινήματος κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1944. Τὸ Μνημόσυνον ὁμως ἐν τῷ Πανεπιστημιακῷ ναῶ τῆς Καπνικαρέας ἐτελέσθη» (σ. 138).

43. Ι. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 52.

44. «Ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς συγκλήτου τῆς 9^{ης} Αὐγούστου 1841 ἀπεφασίσθη τὸ πρῶτον ἡ τέλε-

ἐπιθυμία τῶν μελῶν του νὰ μνημονεύονται οἱ ἀποθανόντες ἐκεῖνοι ἰδιῶτες, οἱ ὁποῖοι μὲ διάφορους τρόπους ὑπῆρξαν ἄρωγοὶ καὶ χρηματοδότες τοῦ νεοσύστατου Πανεπιστημίου. Σήμερα μία τέτοια εὐαισθησία ἴσως νὰ μὴν μποροῦμε νὰ τὴν κατανοήσουμε πλήρως. Ὅμως, δὲ θὰ πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς εὐγνωμοσύνης ποὺ ὄφειλαν οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, ὡς διαχειριστὲς τῶν χορηγιῶν, ἀπέναντι στοὺς χορηγοὺς γιὰ τὴν καλύτερη λειτουργία τοῦ μοναδικοῦ τότε ἀλλὰ πάντως κρατικοῦ ἀνώτατου ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας, ἀποτελεῖ πράξη ἀνθρωπισμοῦ. Ἐνὸς ἀνθρωπισμοῦ ποὺ θεωρεῖ τὴν ἀπόκτηση γνώσης καὶ μόρφωσης ὡς τὸ ὕψιστο ἰδεῶδες ποὺ ἐξευγενίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν καθιστᾷ χρήσιμο γιὰ τὸν ἑαυτό του, τοὺς συνανθρώπους του καὶ τὴν κοινωνία. Γι' αὐτό, κάθε ἰδιωτικὴ προσφορά, παράλληλα μὲ τὴν κρατικὴ χορηγία, ποὺ συνέβαλλε στὶς λειτουργικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς ἀνάγκες τοῦ Πανεπιστημίου ἦταν πάντοτε εὐπρόσδεκτη.

* * *

Πενήντα χρόνια μετὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1964 πολλὰ ἔχουν συμβεῖ ποὺ ἄλλαξαν τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες λειτουργεῖ τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς προτεραιότητες ποὺ τίθενται γιὰ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία του. Τὸ αἶτημα, ὅμως, τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας παραμένει στὸ προσκήνιο καὶ γιὰ τὴ σημερινὴ πολυτάραχη ἐποχὴ μας. Πολλὲς καταστάσεις ποὺ ζοῦμε σὲ ἐγγύριο, πανευρωπαϊκὸ καὶ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ὅπως εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀβεβαιότητα καὶ ἡ συνεπαγόμενη, μεταξὺ ἄλλων, ἀνεργία μεγάλου ἀριθμοῦ συμπολιτῶν μας, ἡ τρομοκρατία, οἱ διάφορες ἐπιδημίες, οἱ θρησκευτικοὶ φανατισμοὶ καὶ οἱ ἐμπόλεμες συρράξεις μεταξὺ διαφόρων φυλετικῶν ὁμάδων καὶ λαῶν, καθιστοῦν τὸ αἶτημα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας λίαν ἐπιτακτικὸ εἶπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε.

Τὸ Πανεπιστήμιό μας θὰ πρέπει νὰ τεθεῖ πρωτοπόρο στὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης μὲ γνώμονα ὄχι μόνον τὴν τεχνολο-

σις μνημοσύνου κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν τριῶν ἱεραρχῶν καὶ ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 9ης Ἰανουαρίου 1842 ἀνετέθη τῷ καθηγητῇ τῆς φιλοσοφίας ἀρχιμανδρίτῃ Νεοφύτῳ Βάμβῃ ἡ ἐκφώνησις σχετικοῦ λόγου», Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, ὁ.π., σ. 25, ὑποσ. 2. Γιὰ τὸ θέμα τῆς χρονολογίας καθιέρωσης τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς ἐορτῆς τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, βλ. τὴ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς Ε. ΓΑΖΗ, ὁ.π., τὸ κεφ. 1° «Ἡ ἐορτὴ τῆς παιδείας» (σ. 31-134). «Οἱ διαδικασίες καθιέρωσης τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐορτῆς κατὰ τὸν 19° αἰῶνα», ὅπως ἐπιγράφεται ἡ σχετικὴ παράγραφος τοῦ ἴδιου κεφαλαίου, συζητοῦνται κυρίως στὶς σ. 86-106.

γική, την οικονομική ή οποιαδήποτε άλλη προτεραιότητα, αλλά και τὸ σύγχρονο ἄνθρωπο καὶ τὶς πολλαπλὲς ἀνάγκες του.

Στὸ σημεῖο αὐτό, οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν τὰ πρότυπα ἐκεῖνα πού μετὰ τὴν πολὺπλευρὴ μόρφωση καὶ τὴν πνευματικότητά τους κατόρθωσαν νὰ διδάξουν, νὰ νοθετήσουν, νὰ παραδειγματίσουν, νὰ κρίνουν καὶ νὰ κατακρίνουν ἀλλαζονικὲς καὶ ἀδικες συμπεριφορὲς ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες συνέβαλαν στὴ διάνοιξη νέων πνευματικῶν δρόμων πού εἶναι βατοὶ σὲ ὅσους καὶ σὲ ὅσες ἐπιδιώκουν τὴν ἀνεπιτήδευτη γνῶση καὶ πρόοδο ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου σὲ προσωπικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδο.

Ὡς ἐκ τούτου, ὁ λόγος τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας θὰ εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρος καὶ ὅπωςδήποτε πάντοτε χρήσιμος γιὰ μία παιδεία καὶ ἐκπαίδευση πού φιλοδοξεῖ νὰ συμβάλει στὴν ὑπέρβαση τῶν παντοίων δυσκολιῶν πού μαστίζουν τὸ σύγχρονο μεταμοντέρνο ἄνθρωπο καὶ τὴν παγκοσμιοποιημένη κοινωνία στὴν ὁποία ζεῖ.